

DOI

УДК 327(091)(497.2:560)"194/195"

България и Турция от двете страни на „желязната завеса“ – края на 40-те – края на 50-те години

Евгения Калинова

доктор по история, професор, катедра „История на България“, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, бул. Цар Освободител 15, 1504 София, България, kalinova@uni-sofia.bg ORCID ID 0000-0002-3439-420X

Статията проследява развитието на отношенията между България и Турция в първото десетилетие след края на Втората световна война. Това е времето на оформянето на двата противостоящи блока и двете съседни страни се оказват разделени от „желязната завеса“. На основата на постигнатото от българската историография и на архивни документи се представя преходът от относително нормални двустранни отношения в първите следвоенни години към остро противопоставяне, следващо набиращата скорост Студена война. В него се преплитат както проблеми от довоенния период, така и такива от идеологическо естество. На преден план, както всеки път при влошаване на международния климат, е изведен изселническият въпрос. Статията акцентира върху политиките на българската и турската държава към българските граждани от турски произход (българските турци) и връзката на тези политики със засилените им изселнически нагласи. Акцентът е върху масовото изселване в периода 1949–1951 г., което съвпада с най-острата фаза на Студената война. Нейните проекции се долавят в опасенията на българските управляващи, че капиталистическа Турция използва турската етническа общност в България, за да дестабилизира идеологическия си противник от Източния блок, както и в страховете на Анкара, че социалистическа България се опитва да инфилтрира сред изселващите се български турци шпиони и комунисти, които да „внесе“ в съседна Турция. През втората половина на 50-те години в контекста на

частичното смекчаване на напрежението в международните отношения България и Турция подновяват диалога и постигат някои резултати в търговията и уреждането на граничните конфликти. Опитите за решаване на изселническия проблем обаче са неуспешни и недоверието продължава да доминира двустранните отношения. Едва при новите условия на 60-те години ще бъде постигнато неговото частично решение.

Ключови думи: България, Турция, Студена война, изселвания.

Bulgaria and Turkey on both sides of the “Iron Curtain” – late 40’s – late 50’s

Evgenia Kalinova

Doctor of History, Professor, Department of History of Bulgaria, Sofia University “St. Kliment Ohridski”, 15, Bul. Tzar Osвoboditel, 1504 Sofia, Bulgaria,
kalinova@uni-sofia.bg ORCID ID 0000-0002-3439-420X

The article presents the development of Bulgarian-Turkish relations in the first decade after the end of World War II. During this period the two opposing blocs emerged and the "iron curtain" separated the two Balkan neighboring countries. The research is based on the achievements of the Bulgarian historiography and new archival documents. Its aim is to analyze the transition from relatively normal bilateral relations in the first postwar years to a sharp opposition following the accelerating Cold War. This opposition combined both problems inherited from the pre-war period and those of an ideological nature. The emigration issue emerged in the foreground in Bulgarian-Turkish relations, as always with the deterioration of the international climate. The article focuses on the policies of the Bulgarian and the Turkish states towards the Bulgarian citizens of Turkish origin (the Bulgarian Turks) and discusses how these policies influenced the increased desire for emigration. The emphasis is on the mass emigration in the period 1949–1951, which coincided with the most acute phase of the Cold War. Its projections are clearly detected in the

Bulgarian authorities' fears that capitalist Turkey is using the Turkish ethnic community in Bulgaria to destabilize its ideological opponent from the Eastern bloc, as well as in Ankara's fears that socialist Bulgaria is trying to infiltrate spies and communists among the emigrants to "import" communist ideas into neighboring Turkey. In the second half of the 1950s, in the context of the partial easing of tensions in international relations, Bulgaria and Turkey resumed dialogue and achieved some results in trade and the settlement of border conflicts. Their attempts to resolve the emigration problem, however, failed and mistrust continued to dominate bilateral relations. Only under the new conditions of the 1960s its partial and unstable solution would be reached.

Key words: Bulgaria, Turkey, Cold War, migrations.

Историята на българо-турските отношения в първото десетилетие след края на Втората световна война преминава през няколко етапа. Те илюстрират зараждането и последвалата кулминация на Студената война на Балканите, когато към наследените от предходния период проблеми се добавя и идеологическото противопоставяне между двете страни. В тази ситуация изселническият въпрос отново става централен и доминиращ негативен фактор в българо-турските отношения. Опитът за осмислянето им ще бъде направен на фона както на вътрешнополитическите промени в двете съседни държави, така и на глобалния конфликт Изток – Запад.

След Втората световна война българо-турските отношения не са обременени с военновременни проблеми и до 1946 г. двете страни се стремят да ги запазят на добро равнище, тъй като нямат териториални и репарационни претенции една към друга и се нуждаят от сигурен тил при решаването на приоритетните за всяка от тях външнополитически задачи, свързани с други държави. Не липсват обаче и поводи за подозрения. Турция се чувства застрашена от съветските войски на българска територия и от претенциите на София към Западна Тракия, още повече, че СССР настоява за промяна на режима на контрол върху Проливите, което за Анкара е посегателство върху

турските национални интереси. Първоначално България, ангажирана във войната срещу Германия, отделя първостепенно внимание на вътрешнополитическата си преориентация и на борбата за справедлив мирен договор с победителите. Затова тя се стреми да не отговаря на острия тон на турската преса срещу превръщащата се в съветски сателит страна и поставя ударението върху търговията и транспортните връзки. От края на 1944 до 1947 г. на двустранна основа са решени успешно проблеми на железопътния транспорт, а стокообменът расте, макар неговият дял да не е особено значим в търговските връзки на двете държави (Grigorova 1985, 338–340; Kalinova 2003, 285–286, 287–288; Dubaz 2019, 64–75).

В първите следвоенни години в българо-турските отношения липсва напрежение и по изселническия въпрос¹. След 9 септември 1944 г. новите управляващи от коалицията Отечествен фронт (ОФ) се стремят да приобщят мюсюлманското население в България към своята политика. Властта проявява особено внимание към него, отграничавайки се от линията на предишните кабинети. През 1945 г. се възобновява издаването на вестници на турски език; държавата поема издръжката на турските училища и увеличава броя им²; през 1948 г. 80 % от турчетата вече ходят редовно на училище; за тях се организират читалища и детски градини. Проявяваната толерантност е и заради необходимостта България да се представи добре в навечерието на изготвянето на мирния договор. Действително, в него няма отделна клауза за малцинствата. Висшето мюсюлманско духовенство и по-видните турски представители официално застават зад политиката на ОФ, която осигурява нови придобивки – земеделска пенсия за турските селяни, наравно с българските; гарантирано от

¹ За политиката на българската държава към българските турци и за изселническия проблем след 1878 г. до 1944 г. вж. изследванията на Стайко Трифонов, Валери Стоянов, Ибрахим Ялъмов, Евгения Калинова, Димитър Гюдуров (Trifonov 1993, 210–224; Stoyanov 1998, 57–93; Yalimov 2002, 121–276; Kalinova 2016, 152–177; Kalinova 2020, 208–230; Gyudurov 2020, 93–216).

² До Втората световна война турските училища са частни, с ограничено финансиране и броят им непрекъснато спада – от 605 през 1936 г. на 367 през 1944 г. Обучението е на ниско равнище, което е и следствие от политиката на управляващите (Gyudurov 2009, 39–68).

държавата¹ безплатно образование на роден език¹; достъп до висшите училища. Турци са включени в комитетите на ОФ и в администрацията.

От края на 1946 г. отношенията между България и Турция отново започват да се влошават в резултат на набиращата скорост Студена война – България е плътно интегрирана в съветската сфера, а през март 1947 г. с доктрината „Труман“ САЩ подпомагат военно Гърция и Турция, за да ги обвържат в общ блок срещу комунизма. На 12 юли 1947 г. е подписан и американско-турски договор за икономическа и военна помощ, докато през март 1948 г. България сключва с другата суперсила – СССР, договор за „дружба, сътрудничество и взаимна помощ“. Негативно влияние върху политиката на Анкара към България оказва и изострянето на съветско-турските отношения във връзка с режима на Проливите (Dubaz 2018, 56–79), както и противоположните позиции, които двете съседни страни имат към гражданската война в Гърция – България подпомага Демократичната армия на ген. Маркос, а Турция подкрепя правителството в Атина. От края на 1947 г. зачестяват граничните инциденти и острият тон в печата.

В условията на нарастващо блоково противопоставяне изселническият въпрос отново става централен в българо-турските отношения. В следващите години той ту затихва, ту се разгаря според зигзагите в тези отношения и непоследователната българска политика по националния въпрос. Изострянето на проблема в края на 40-те години е резултат от успоредното действие на два фактора. Първият е свързан с дълбоките промени в живота на българските турци: наред с подобреното им положение в обществото, с демонстрираното уважение към тях от страна на властта и с позитивните промени в бита им, те изпитват смут и несигурност. Дълбоките социално-икономически промени, които обективно съдействат за модернизирването на турската общност, влизат в противоречие с манталитета на консервативно настроената маса. Тя посреща с

¹ В чл. 79 на Конституцията на НРБ от 4 декември 1947 г. се постановява, че малцинствата имат право да се учат на своя майчин език и да развиват националната си култура, като изучаването на българския език е задължително (Bulgarski konstitutsii 1990, 50–51).

недоверие и неприязън политиката на правителствата на ОФ, насочена към коопериране на земята, равенството на мъжа и жената, атеистичната пропаганда (Zhelyazkova 1998, 16–17).

Вторият фактор за надигането на изселническата вълна е връщането на Турция към тактиката отпреди войната – да използва изселническата пропаганда за въздействие върху мюсюлманските общности в съседните страни и за постигане на свои външнополитически цели. Опасенията на българските турци от преобразованията в страната са умело използвани от Анкара, която активизира дейността си сред тях. Внушенията, които се правят от турската преса и радио, чрез идващи от Турция писма на роднини, разговори със служители от турската легация и консулства и особено агитацията на турските учители (AMVnR, op. 11 p, a.e. 312, l. 34), трябва да предпазят българските турци от „аклиматизиране“ към новата по-толерантна политика и да поддържат у тях убеждението, че Турция е родината им и е готова да ги приеме. Налице е приемственост с линията на Анкара отпреди Втората световна война, но Студената война внася нов щрих – използването на турското население в България за борба срещу идеологическия противник, за да бъде той дестабилизиран във вътрешен план и дискредитиран във външен.

Засилената пропаганда за изселване обаче не означава широко отворени врати, защото икономическата ситуация в Турция не позволява масов прием на изселници. Още в средата на 1947 г. наблюденията на българските власти показват, че турските консулства внимателно подбират желаещите да се изселят. Към предвоенния критерий, който позволява изселване най-вече от североизточната част на страната, но не и от Южна България, се прибавя чисто икономически: безпроблемно се разрешава да се установяват в Турция хора, които са заможни, имат роднини, които ще поемат издръжката им, или са квалифицирани специалисти, от които страната би имала полза. През май 1947 г. Анкара обявява, че е готова за дългосрочно приемане на турци от

балканските страни на основата на съществуващите изселнически спогодби¹, а в следващите месеци поставя и въпроса за положението на турското малцинство в България². Преброяването на населението в България през декември 1946 г. показва, че броят на българските турци е 675000 (9,61%). Сред тях се надига изселническа вълна под влияние на започващата Студена война и засиленото недоверие и дори враждебност между социалистическа България и капиталистическа Турция.

Българските ръководители отчитат тези настроения, като техните позиции са повлияни от влошения климат в международните отношения. На 4 януари 1948 г. лидерът на БКП Георги Димитров дава израз на опасенията, породени от вътрешни и външни фактори, и на начините, които властта смята да приложи за решаването на проблема. На пленум на партията той припомня, че „има един голям въпрос, който не от вчера съществува. Той е, че по нашата южна граница имаме всъщност небългарско население, което представлява постоянна язва за нашата страна“. Според Димитров задачата е „да го махнем оттам и го заселим на друго място, а там да заселим наше, собствено, българско население“ (TsDA, f. 1 В, оп. 5, а.е. 19, л. 17). Моделът, който Г. Димитров предлага, не е специфично български или присъщ само на комунистическия режим³. Но поръката на Г. Димитров въпросът да се реши през 1948 г. не се осъществява, поради променените приоритети след конфликта Тито-Сталин.

През 1948–1949 г. изселническите настроения обхващат все по-широки слоеве, но българското ръководство не е готово да позволи масово изселване („Vuzroditelniat proces“ 2009, Т. I, 50–51). Особената важност на въпроса за изселването и обвързаността със СССР изисква „свервяване на часовника“ с

¹ Турция води политика на размяна на населението от 1923 г. Спогодби в този дух са подписани през 1923 г. с Гърция, 1925 г. с България, 1936 г. с Румъния и 1938 г. с Югославия.

² В Меджлиса се разисква по положението на „братята-турци“ извън Турция, а турската страна многократно протестира пред българското Министерство на външните работи за нарушените права на българските турци (Todorova 1994–1995, 35–36; Baeva, Kalinova 2003, 203–204).

³ Достатъчно е да се припомни съдбата на насилствено изселените през 1913 г. българи от Източна Тракия и Мала Азия, както и писанията в гръцката преса през 1946 и 1947 г. по повод на българското население в Беломорието. То е наречено „грън, който в скоро време ще предизвика гнойна рана“ и „рак в дробовете на Гърция“, а призивите са: „Те трябва да си отидат... Трябва да се наложи на България да приеме и да настани далеч от нашите граници тия 60 000–70 000 фанатични сънародници.“ (Trifonov 1992, 162–182; Daskalov 1996, 254–255).

Кремъл. То става при посещението на българска партийна делегация при Сталин на 29 юли 1949 г. Той е категоричен, че „ние би трябвало да се освободим от турците, да намерим възможности и начини действително да ги изселим. Тоя елемент е неблагонадежден“ (TsDA, f. 1B, op. 5, a.e. 42, l. 46). Този „съвет“ разсейва и последните колебания и на 18 август 1949 г. Политбюро на ЦК на БКП заема категорична позиция: да не се пречи на желаещите да се изселят български турци, но докато са на българска територия да спазват българските закони, а ако Турция откаже да ги приеме до края на годината, те да бъдат заселени в северните райони на страната, като на тяхно място се настани българско население, на което ще може да се разчита да прибере тютюна и да брани границата (TsDA, f. 1B, op. 6, a.e. 653, l. 4–5; Baeva, Kalinova 2003, 206). Българските власти издават изселнически паспорти на всички желаещи, а промяната в позицията им предизвиква ответната реакция на Турция, опасяваща се от масов приток на емигранти. Ситуацията от края на 30-те години се повтаря. Турският пълномощен министър в София прекратява призивите пред българското Министерство на външните работи да се разреши свободно изселване и вече твърди, че Турция не желаела изселването на всички турци, а равнопоставеното им третиране в България („Vuzroditelniat proces“ 2009, T. I, 52).

В края на декември 1949 г. на Министерството на външните работи е възложено да направи официални постъпки пред Турция за приемане на български турци от южните райони, желаещи да се изселят. Според българските изчисления изселването трябва да обхване около 250000 души и да завърши във възможно най-кратък срок (три месеца). Сред българските турци настъпва изселническа еуфория, поощрявана от властите, но ограничавана от турската страна, която в противоречие с официалната ѝ пропаганда в защита на правото на българските турци да се приберат „час по-скоро в майката-отечество“, бави издаването на визи. Изселниците стават заложници на враждебната политика на двете съседни държави – напуснали работа и с разпродадено имущество, седмици наред чакат разрешение от турската страна

да минат границата. Забавянето е плод на нежеланието на Анкара да „разреди“ контингента, на който разчита в България, както и на страха, че сред влизащите в Турция може да има носители на „комунистическа зараза“. Главното обаче е невъзможността на Турция да отдели средства за настаняване на изселниците¹.

В началото на август 1950 г. българската страна официално протестира срещу бавното уреждане на формалностите. Като напомня, че Турция е подтикнала и насърчавала изселването, тя предупреждава, че в скоро време ще завърши издаването на паспорти на около 250 хиляди български турци, пожелали да се изселят и призовава Анкара също да изпълни задълженията си по конвенцията от 1925 г. и да приеме тези хора. В нарушение на същата конвенция българската страна поставя и срок – три месеца². В последвалата размяна на дипломатически ноти, пълни с обвинения, Анкара протестира срещу „масовото депортиране“ на българските турци, което според нея било причинено от потъпканите им човешки права. Тя нарушава конвенцията от 1925 г., като изисква декларации за политическите убеждения на изселващите се и гаранции, че имат роднини в Турция, които ще ги издържат и дори се опитва да интернационализира проблема, като го отнася до ООН³. В началото на октомври 1950 г. Турция затваря границата и настоява българската страна да приеме обратно миналите на нейна територия без редовни документи лица от цигански произход. Те са само повод за прекратяване на наплива от изселници, с които Турция не може да се справи⁴. Изселващите се плащат и цената на това решение, тъй като хиляди остават на границата, без да могат да продължат

¹ В редица материали от турската преса през 1950 и 1951 г. се говори за „окаяното положение“ на пристигналите в Турция изселници. То се признава и от редица турски политици, надяващи се Западът да подпомогне финансово страната им. (AMVnR, op. 11 p, a.e. 318, l. 2, 4–6, 15, 17–18).

² В българската нота се припомня, че „мъчно може да бъде забравен случаят с българското малцинство в Източна Тракия и Мала Азия, което бе насилствено изселено от пределите на Турция, лишени от възможност да ликвидират своите имоти – буквално ограбени“, както и фактът, че България е приела и хиляди арменски бежанци от Турция (Baev, Kotev 1994, 22–24).

³ Препоръката на ООН е правителствата да осигурят еднакви права за всички свои граждани, а не да създават специални права за отделни групи, които най-често водят до допълнителното им обособяване (Baev 1995, 160).

⁴ През декември 1951 г. официалното турско обяснение е друго: „Първото решение, което взехме да затворим турско-българската граница, ни бе наложено от факта, че българските власти бяха превърнали изселването в масово и принудително и едва след това решение българското правителство се съгласи с молбата ни да ограничи и определи числото на изселниците, които ни бе възможно да приемаме месечно.“ (AMVnR, op. 11 p, a.e. 318, l. 29).

напред, нито да се върнат назад. България отстъпва и след два месеца изселването се подновява. За 1950 г. броят на изселените се български турци достига 55 746 души (Stoyanov 1998, 114–115).

През 1951 г. Турция се стреми да забави темповете на изселване. Използвайки като претекст минаването на границата на нямащи право на изселване цигански семейства, на 7 ноември 1951 г. Анкара за втори път затваря границата. В отговор на 30 ноември 1951 г. България обявява, че прекратява изселването, за да не бъде използвано то за дестабилизация на страната и дълго след това управляващите са непреклонни и не позволяват такова масово изселване: между 1948 и 1951 г. страната напускат над 150 хиляди български турци¹. След 1951 г. София преустановява издаването на визи за изселване и границата остава затворена до 20 февруари 1953 г., когато двете страни се споразумяват България да приеме обратно изселените се неправомерно цигански семейства. Както решението на Турция да затвори границата, така и българският отказ да се разрешава изселване на желаещите български турци, са крайни действия в нарушение на договореностите от 1925 г. (конвенцията обаче не е денонсирана). Върху тях тежи отпечатъкът на най-острата фаза на Студената война. Нарастват българските опасения от военното обвързване на южната съседка със САЩ, които ѝ отреждат водещо място в своите стратегически планове².

Прекратяването на изселването, което не решава проблемите на турското население в страната, принуждава българските управляващи да променят своята политика към него. Промяната става наложителна, след като от Москва идват упреци към БКП за несправяне с проблемите на българските турци³. На кандидат-члена на Политбюро на ЦК на партията Тодор Живков е възложено да

¹ Според Стайко Трифонов броят на изселените се между 1948 и края на 1951 г. е 156 410 души, а Валери Стоянов посочва „над 154 000“ (Trifonov 1993, 211–212; Stoyanov 1998, 116). Според официалното турско становище от началото на 1950 г. до края на 1951 г. в Турция са приети 152 755 изселници (AMVnR, op. 11 p, a.e. 318, l. 29).

² В съобщението на БТА от 30 ноември 1951 г. се посочва, че „засилването на враждебните намерения, които Турция питае спрямо България, несъмнено е във връзка с присъединяването ѝ към Атлантическия пакт и с факта, че тя бе натоварена от военноподпалвачи като Англия и САЩ със задачи, които да смутят реда и мира на Балканите“ (AMVnR, op. 11 p, a.e. 318, l. 27, 30).

³ През януари 1951 г. министър-председателят В. Червенков е мъмрен от „съветските другари“ и му е наредено да се придържа още по-тясно към съветския опит (TsDA, f. 1B, op. 6, a.e. 1217, l. 3–4).

разработи цялостно предложение за работата на БКП с оставащото в страната турско население. На 26 април 1951 г. по негов доклад Политбюро приема първото си специално решение „За подобряване работата на Партията сред турското население“ (TsDA, f. 1B, op. 6, a.e. 1298, l. 37–43). Същността му е в толерирането и подчертаването на националните особености и стимулирането на духовното и стопанското развитие на турското население с цел постепенното му откъсване от исляма и приобщаването му към социалистическото строителство. В основата на тази политика стои идеологизираният възглед, че етническата принадлежност е от второстепенно значение, а най-важното е българските турци да припознаят БКП като „своя“, да се убедят в правотата на нейната идеология и да осъзнаят перспективите, които тя им разкрива за реализация в България. Ако партията ги спечели за своята кауза, заплахата от влиянието на капиталистическа Турция сред тях ще бъде неутрализирана и това ще гарантира националната сигурност. Т. Живков и Политбюро виждат реализацията на тази задача в няколко направления: подготвяне на партийни кадри от средата на турското население, като обучението им в партийните школи и пропагандата се водят на турски език¹; подобряване на здравното обслужване; редовно снабдяване със стоки, „отговарящи на бита и нуждите“ на турското население; създаване на поминък, издигане на неговото културно равнище и възпитание в социалистически дух, но на турски език². В страната към 1956 г. има 1149 училища, където обучението е на турски и в тях учат 97% от всички турски деца. Така се издига образователното равнище, но незнанието на български език затруднява социалната реализация на младежите и насочва погледа им към Турция. Вместо да се „привържат“ към БКП и да се интегрират, българските турци още повече се обособяват и усещат като нещо отделно от останалите българи.

¹ Предвижда се създаване на тримесечни партийни школи в Хасково и Шумен и издаване на пропагандни материали на турски език (TsDA, f. 1B, op. 6, a.e. 1298, l. 37, 41).

² За целта Радио София и радиостанциите в Стара Загора и Сталин (дн. Варна) трябва да имат предавания на турски език; кинопрегледите и късометражни филми да се озвучават на турски; в Коларовград (дн. Шумен), Хасково и Русе да се организират естрадни театри с актьори от турското население, които да изнасят представления на турски (TsDA, f. 1B, op. 6, a.e. 1298, l. 42).

В междудържавните отношения продължава духът на Студената война, засилен от влизането на Турция в НАТО (февруари 1952 г.) и от създаването година по-късно на нов „Балкански пакт“ с участието на Турция, Гърция и Югославия (AMVnR, op. 11 p, a.e. 40, l. 14–22). От Анкара не пропускат да напомнят, че са готови да приемат желаещите да се изселят български турци и многократно представят пред българските власти конкретни искания за събиране на разделени семейства¹. Слуховете за тези постъпки поддържат надеждата на българските турци за изселване и им пречат да свържат бъдещето си с България. Първите признаци за смекчаването на идеологическото противопоставяне между двете съседни страни се проявяват през втората половина на 1953 г. Инициативата е на България и отново е внушена от Москва, която след смъртта на Сталин променя външнополитическата си концепция². Новите инструкции са България да активизира политиката си на Балканите, за да се смекчат неблагоприятните за съветските интереси процеси, свързани с разширяването на НАТО. Българската страна няколко пъти предлага на Турция да се извърши демаркация на границата, за да няма възможност за нарушаването ѝ. Положителният отговор на Анкара идва едва през есента на 1955 г. и през март 1956 г. е постигнато съгласие по този въпрос. Броят на граничните инциденти спада, подготвя се и възобновяване на търговския обмен³. През май 1956 г. усилията на българската страна за установяване на културни контакти най-после дават резултат⁴. Надеждите, че тези инициативи ще поставят началото на плодотворни културни връзки, се оказват напразни – до началото на 60-те години те остават единствените културни прояви между двете съседни страни.

¹ След второто затваряне на границата до средата на 1955 г. Турската легация в София настоява пред МВнР да се разреши на общо 313 семейства (1780 души) да се изселят при вече изселилите се в Турция свои роднини. Година по-късно броят им е вече 2347 и легацията продължава да връчва подобни ноти (AMVnR, op. 11 p, a.e. 313, l. 15; a.e. 200a, l. 62–63).

² През юли 1953 г. В. Червенков е извикан в Москва заедно с другите източноевропейски лидери, за да им бъдат дадени инструкции след смъртта на Сталин. Новата линия Червенков оповестява на 8 септември 1953 г., като заявява, че българското правителство иска нормални отношения с Гърция, Турция и Югославия и е готово да уреди чрез преговори спорните въпроси (Kalinova, Baeva 2006, 197–198).

³ В началото на 1955 г. е подписана нова спогодба, която поставя търговията между двете страни на клирингова основа (TsDA, f. 1B, op. 6, a.e. 2192, l. 142–143).

⁴ В България гостува известният диригент Дж. Решид, а през август 1958 г. българското консулство в Истанбул успява да организира там турне на балета на Софийската опера (Kalinova 1987, 359–360).

Независимо от позитивните промени, които са част от общото смекчаване на противопоставянето Изток–Запад, изселническият проблем продължава да тегне над българо-турските отношения. В средата на 50-те години започва ново надигане на изселническата вълна, обусловено от непреставащата турска пропаганда¹ и от натиска върху българските турци за коопериране на земята. Турция настоява да се възстанови свободата на изселване и през юли 1956 г. българските управляващи изразяват готовност да разрешат на близките на вече изселилите се турци да напуснат страната, но обвързват разрешението с искане да се сключат споразумения по финансови, транспортни и др. въпроси от взаимен интерес. Така те се надяват изселническият въпрос да не се поставя като условие за нормализиране на отношенията, а да се реши впоследствие, когато отношенията между двете страни станат по-благоприятни (Todorova 1994–1995, 49–50).

В закъснелия с половин година турски отговор обаче се настоява да се даде свобода за изселване на всички български турци като условие за развитието на сътрудничеството. На 5 юли 1957 г. Турция предлага незабавни преговори и заявява, че би могла да приема дневно до 1000 емигранти в периода април–септември и до 500 души в останалите месеци, като изселването се извършва на основата на конвенцията от 1925 г. (TsDA, f. ф. 1В , ор. 6, а.е. 3372, л. 92–93). Българските управляващи си дават сметка, че подобно решение ще доведе до масово изселване, което не само ще създаде стопански затруднения (TsDA, f. 1В, ор. 6, а.е. 3372, л. 95–96), но и ще бъде лоша „реклама“ за социалистическия строй в страната. България дава съгласие да се изселят само 2500 души, поименно посочени в списъци, за да се съберат разделени семейства.

Едновременно с това от 1956 г. започва преразглеждане на политиката към турското население. Отчита се, че толерирането и подчертаването на културно-религиозните му особености е довело до неговото затваряне, обособяване и отчуждаване, което е опасно за единството на нацията и страната. Постепенно

¹ През май 1956 г. българската страна протестира, че турската легация в София и турските консулства в Пловдив и Бургас „са предприели открита акция на подстрекателство на турското население за масово изселване“ (AMVnR, ор. 11 р, а.е. 334, л. 21–22).

започва да се налага нова линия към българските турци, която акцентира върху факта, че тяхната родина е България и те са „неделима съставна част от българския народ“. Така България се опитва да противодейства на стремежите на Турция да играе ролята на закрилник на това население, т.е. да се намесва във вътрешните работи на страната, като същевременно целта е да се парира и изселническата пропаганда, според която родината на всички турци, независимо къде са родени, е Турция. От тази постановка следват две насоки в политиката към турското население. От една страна, то трябва да е обект на особени грижи, за да се почувства добре в България и да се преодолее изоставането му спрямо българското население в социално-битов и културен план. Приликата с предходния период е видима, но има и сериозна отлика – приобщаването трябва да е не толкова към БКП, а към България. С това е свързана и другата насока – ограничаване на онези верски, езикови и национално-битови особености, които ги отличават от българите. Контурите на новата политика ясно се открояват в приетите през 1958 г. „Тезиси на ЦК на БКП за работата на партията сред турското население“ (TsDA, f. 1B, op. 6, a.e. 3645; op. 5, a.e. 349, l. 2–31; a.e. 352). В тях се набляга, че родината на българските турци е България, те не са част от турската нация и за да се пресече спекулацията по тази линия, е нужна борба с „проявите на национализъм и религиозен фанатизъм“, които са инспирирани от ходжите и турските училища. Турските и българските училища се сливат, като е осигурено изучаването на майчиния език (Gruev, Kalionski 2008, 112–113). Турция обаче протестира и обвинява България в асимилация на българските турци.

Така до края на 50-те години българо-турските отношения се развиват изцяло в духа на острото блоково противопоставяне. „Желязната завеса“ минава през Балканския полуостров и идеологическото разделение задълбочава допълнително и без друго сложния изселнически проблем. Той доминира отношенията между двете съседни държави и излиза на преден план всеки път, когато в международния климат преобладават негативните тенденции. От началото на 60-те години в отношенията Изток–Запад постепенно започват да

се проявяват признаци на известно „смекчаване“ на напрежението и те, заедно с Кипърската криза, правят възможен диалога между София и Анкара, който дава нови шансове на българо-турските отношения.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

AMVnR. Arkhiv na Ministerstvoto na vunshnite raboti na Republika Bulgaria [Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Bulgaria], оп. 11 п, а.е. 40, 200а, 312, 313, 318, 334. (In Bulgarian)

АМВНР. Архив на Министерството на външните работи на Република България, оп. 11 п, а.е. 40, 200а, 312, 313, 318, 334.

Baev, Y. 1995. Voennopoliticheskite konflikti sled Vtorata svetovna voina i Bulgaria [Military-Political Conflicts after the Second World War and Bulgaria]. Sofia, Publishing House of the Ministry of Defense "St. Georgi Pobedonosец". Sofia, 408 s. (In Bulgarian)

Баев, Й. 1995. Военнополитическите конфликти след Втората световна война и България. София, Издателство на Министерството на отбраната „Св. Георги Победоносец“, 408 с.

Baev, Y., Kotev, N. 1994. Izselnicheskiyat vupros v bulgaro-turskite otnosheniya sled Vtorata svetovna voina. I chast [The Emigrant Question in the Bulgarian-Turkish Relations after the Second World War. Part I]. *Mezhdunarodni otnosheniya*, issue 1, s. 16–27. (In Bulgarian).

Баев, Й., Котев, Н. 1994. Изселническият въпрос в българо-турските отношения след Втората световна война. I част. *Международни отношения*, кн. 1, с. 16–27.

Baeva, I., Kalinova, E. 2003. Sledvoennoto desetiletie na bulgarskata vunshna politika (1944–1955) [The Post-war Decade of Bulgarian Foreign Policy (1944–1955)]. Sofia, Polis, 262 s. (In Bulgarian)

Баева, И., Калинова, Е. 2003. Следвоенното десетилетие на българската външна политика (1944–1955). София, Полис, 262 с.

Bulgarski konstitutsii i konstitutsionni proekti [Bulgarian Constitutions and Constitutional Projects]. Sofia, D-r Petar Beron, 1990, 215 s. (In Bulgarian).

Български конституции и конституционни проекти. София, Д-р Петър Берон 1990, 215 с.

Daskalov, G. 1996. *Bulgarite v Egeiska Makedonia* [The Bulgarians in Aegean Macedonia]. Sofia, Macedonian Scientific Institute, 543 s. (In Bulgarian).

Даскалов, Г. 1996. Българите в Егейска Македония. София, Македонски научен институт, 543 с.

Dubaz, Y. 2018. *Suvetsko-turskite protivorechiya za prolivite sled Vtorata svetovna voina i vliyanieto im vurkhu bulgaro-turskite otnosheniya (septemvri 1944 g.–dekemvri 1946 g.)* [Soviet-Turkish Conflict on the Straits after the World War II and its Influence on the Bulgarian-Turkish relations (september 1944 – december 1946)]. *Zhurnal za istoricheski i arkheologicheski izsledvaniya*, issue 1, s. 56–79. (In Bulgarian).

Дубаз, Я. 2018. Съветско-турските противоречия за проливите след Втората световна война и влиянието им върху българо-турските отношения (септември 1944 г.–декември 1946 г.). *Журнал за исторически и археологически изследвания*, кн. 1, с. 56–79.

Dubaz, Y. 2019. *Turgovski otnosheniya mezhdu Bulgariya i Turcia 1944–1956 g.* [Trade Relations between Bulgaria and Turkey 1944–1956] *Zhurnal za istoricheski i arkheologicheski izsledvaniya*, issue 3, s. 61–82. (In Bulgarian)

Дубаз, Я. 2019. Търговски отношения между България и Турция 1944–1956 г. *Журнал за исторически и археологически изследвания*, кн. 3, с. 61–82.

Grigорова, Zh. 1985. *Balkanskata politika na sotsialisticheska Bulgaria 1944–1970* [The Balkan Policy of Socialist Bulgaria 1944–1970]. Sofia, Nauka i izkustvo, 478 s. (In Bulgarian).

Григорова, Ж. 1985. Балканската политика на социалистическа България 1944–1970. София, Наука и изкуство, 478 с.

Gruev, M., Kalionski A. 2008. *Vazroditelniyat proces. Myusyulmanskite obshtnosti i komunisticheskiyat rezhim* [The Revival Process. Muslim Communities and the Communist regime]. Sofia, Siela, 211 s. (In Bulgarian).

Груев, М., Калъонски А. 2008. Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. София, Сиела, 211 с.

Gyudurov, D. 2009. Obrazovatelната politika spryamo myusyulmanite v Bulgaria 1919–1925 g. [The Educational Policy towards Muslims in Bulgaria 1919–1925]. *Istoricheski pregled*, issue 3–4, s. 39–68. (In Bulgarian).

Гюдуров, Д. 2009. Образователната политика спрямо мюсюлманите в България 1919–1925 г. *Исторически преглед*, кн. 3–4, с. 39–68.

Gyudurov, D. 2020. Bulgaria, myusyulmanskoto maltsinstvo i turskata propaganda (1923–1944 g.) [Bulgaria, the Muslim Minority and the Turkish Propaganda (1923–1944)]. Sofia, Izdatelstvo na Nov bulgarski universitet [New Bulgarian University Publishing House], 271 s. (In Bulgarian).

Гюдуров, Д. 2020. България, мюсюлманското малцинство и турската пропаганда (1923–1944 г.). София, Издателство на Нов български университет, 271 с.

Kalinova, E. 1987. Evropeiskite kapitalisticheski strani v mezhdunarodnata kulturna deinost na Bulgaria (1956–1966). (Nepublikovana disertatsiya) [The European Capitalist Countries in the International Cultural Activity of Bulgaria (1956–1966). (Unpublished PhD Dissertation)]. Sofia, 439 s. (In Bulgarian).

Калинова, Е. 1987. Европейските капиталистически страни в международната културна дейност на България (1956–1966). (Непубликувана дисертация). София, 439 с.

Kalinova, E. 2003. Preorientatsiyata na bulgarskata vunshna turgoviya (septemvri 1944–1949). [The Reorientation of the Bulgarian Foreign Trade (September 1944–1949)]. *Dvadesetiyat vek. Opit za ravnosmetka* [The Twentieth Century. An Attempt at Balance]. Sofia, University Press “St. Kliment Ohridski”, s. 282–291. (In Bulgarian).

Калинова, Е. 2003. Преориентацията на българската външна търговия (септември 1944–1949). *Двадесетият век. Опит за равностметка*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 282–291.

Kalinova, E. 2016. Bulgarskite turtsi v moderna Bulgaria (1878–1944) [The Bulgarian Turks in Modern Bulgaria (1878–1944)]. *Bulgari i turtsi* [Bulgarians and Turks]. Sofia, TANGRA TanNakRa IK, s. 152–177. (In Bulgarian).

Калинова, Е. 2016. Българските турци в модерна България (1878–1944). *Българи и турци*. София, ТАНГРА ТанНакРа ИК, с. 152–177.

Kalinova, E. 2020. Blugarskite turtsi i putyat im kum Turciya do Vtorata svetovna voina – juridicheski aspekti [The Bulgarian Turks and Their Way to Turkey until the Second World War – Legal Aspects]. *Bulgarskata obshtnost v Turciya. Istoricheski aspekti i suvremenno sustoyanie* [The Bulgarian community in Turkey. Historical Aspects and Current State]. Sofia, Academic publishing house „Za bukвите–O pismenekh“, s. 208–230. (In Bulgarian).

Калинова, Е. 2020. Българските турци и пътят им към Турция до Втората световна война – юридически аспекти. *Българската общност в Турция. Исторически аспекти и съвременно състояние*. София, Академично издателство „За буквите–О писменехъ“, с. 208–230.

Kalinova, E., Baeva, I. 2006. Bulgarskite prehodi 1939–2005 [The Bulgarian Transitions 1939–2005]. Sofia, Paradigma, 542 s. (In Bulgarian).

Калинова, Е., Баева И. 2006. Българските преходи 1939–2005. София, Парадигма, 542 с.

Stoyanov, V. 1998. Turskoto naselenie v Bulgaria mezhdu polyusite na etnicheskata politika [The Turkish Population in Bulgaria between the Poles of Ethnic Policy]. Sofia, LIK, 252 s. (In Bulgarian).

Стоянов, В. 1998. Турското население в България между полюсите на етническата политика. София, ЛИК, 252 с.

Todorova, R. 1994–1995. Bulgaro-turskite otnosheniya sled Vtorata svetovna voina (40-te–60-te godini) [Bulgarian-Turkish Relations after the Second World War (40s–60s)]. *Istoricheski pregled*, issue 5, s. 34–57. (In Bulgarian).

Тодорова, Р. 1994–1995. Българо-турските отношения след Втората световна война (40-те–60-те години). *Исторически преглед*, кн. 5, с. 34–57.

Trifonov, S. 1993. Myusyulmanite v politikata na bulgarskata durzhava (1944–1989) [The Muslims in the Politics of the Bulgarian State (1944–1989)]. *Stranitsi ot bulgarskata istoriya* [Pages from Bulgarian History]. Part II, Sofia, Prosveta, s. 210–224. (In Bulgarian).

Трифонов, С. 1993. Мюсюлманите в политиката на българската държава (1944–1989). *Страници от българската история*. Част II, София, Просвета, с. 210–224.

Trifonov, S. 1992. Trakiya. Administrativna uredba, politicheski i stopanski zhivot 1912–1915 [Thrace. Administrative System, Political and Economic Life 1912–1915]. Sofia, Thracian Foundation "Captain Petko Voivoda", 276 s. (In Bulgarian).

Трифонов, С. 1992. Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот 1912–1915. София, Тракийска фондация „Капитан Петко войвода“, 276 с.

TsDA. Tsentralen durzhaven arkhiv na Republika Bulgaria [Central State Archives of the Republic of Bulgaria], f. 1B, op. 5, a.e. 19, 42, 349, 352; op. 6, a.e. 653, 1217, 1298, 2192, 3372, 3645. (In Bulgarian).

ЦДА. Централен държавен архив на Република България, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 19, 42, 349, 352; оп. 6, а.е. 653, 1217, 1298, 2192, 3372, 3645.

„Vazroditelniat proces“. Tom I – Bulgarskata darzhava i bulgarskite turci (sredata na 30-te – nachaloto na 90-te godini na XX vek). Dokumenti. [The Revival Process. Volume I – The Bulgarian State and the Bulgarian Turks (mid-30s – early 90s of the 20th century). Documents]. Sust. I. Baeva, E. Kalinova. Sofia, State Archives Agency, 2009, 751 s. (In Bulgarian).

„Възродителният процес“. Том I – Българската държава и българските турци (средата на 30-те – началото на 90-те години на XX век). Документи. Съст. И. Баева, Е. Калинова. София, Държавна агенция „Архиви“, 2009, 751 с.

Yalumov, I. 2002. Istoriya na turskata obshtnost v Bulgaria [History of the Turkish community in Bulgaria]. Sofia, 526 s. (In Bulgarian).

Ялъмов, И. 2002. История на турската общност в България. София, 526 с.

Zhelyazkova, A. 1998. Socialna i kulturna adaptacia na bulgarskite izselnitsi v Turcia [Social and Cultural Adaptation of the Bulgarian Emigrants in Turkey]. *Mezhdu adaptaciata i nostalgijata. Bulgarskite turci v Turcia* [Between the Adaptation and the Nostalgia. Bulgarian Turks in Turkey]. Sofia, International Center for Minority Issues and Cultural Interaction, s. 11–44. (In Bulgarian).

Желязкова, А. 1998. Социална и културна адаптация на българските изселници в Турция. *Между адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция*. София, Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, с. 11–44.

Дата на подаване на статията в редакцията – 6. 07. 2021 г.